

© 2012 – Daniël Vangroenweghe & Uitgeverij Van Halewyck

Diestsesteenweg 71a – 3010 Kessel-Lo

www.vanhalewyck.be

Cover: Maarten Souwens – www.nvandersom.be

Foto cover: © Getty Images

Tupi-indianen roosteren een geofferde krijgsgevangene om hem op te eten.

*Europeanen ergeren zich niet zozeer aan het doden van gevangenen op zich, maar wel aan de antropofagie. De kopergravure van de Bry uit 1592 is een interpretatie in renaissancestijl van een eenvoudige houtsnede van de publicatie uit 1557 van ooggetuige Hans Staden, hier afgebeeld met een baard. (Bron: Theodor de Bry. *Americae Tertia Pars*, met tekst van Hans Staden, Frankfurt, 1592.)*

Druk: Wilco, Amersfoort

NUR 680

ISBN 978 94 6131 090 3

D/2012/7104/11

INHOUD

WOORD VOORAF	13
INLEIDING	17
I. KANNIBALISME EN MENSENOFFERS: EEN HISTORISCH OVERZICHT	17
Kannibalisme	17
Mensenoffers	19
Kinderoffers	20
Begeleiders bij het overlijden van personen	21
II. KANNIBALISME IN DE NATUUR	26
III. PREHISTORISCHE BEWIJZEN VAN KANNIBALISME IN EUROPA	27
IV. MYTHOLOGIE EN BIJBEL OVER MENSENOFFERS EN KANNIBALISME	29
DEEL I	
ONTDEKKINGSREIZIGERS EN DE TUPI-INDIANEN IN BRAZILIE IN DE ZESTIENDE EEUW	31
INLEIDING	33
HOOFDSTUK 1	
DE ONTDEKKING VAN DE NIEUWE WERELD	35
Christoffel Columbus	35
1492-1522: een uiterst belangrijke mijlpaal in de wereldgeschiedenis	36
Waarom Spanje en Portugal de Nieuwe Wereld ontdekten	39
Kannibalisme en de ontdekkingsreizigers Columbus en Vespucci	42
Columbus, de man die de termen <i>indianen</i> en <i>kannibalisme</i> introduceerde	42
De brief van de scheeparts Chanca	45

De samenhang tussen slavenhandel en kannibalisme bij Columbus	50
Amerigo Vespucci's ontdekkingsreizen en kannibalisme	53
De tekst van <i>De Nieuwe Wereld</i> over gebruiken en kannibalisme	56

HOOFDSTUK 2

THEVET, LÉRY EN STADEN OVER POLITIEK-RITUEEL KANNIBALISME AAN DE BRAZILIAANSE KUST MIDDEN ZESTIENDE EEUW

Portugal en Frankrijk in Brazilië	61
Het Tupi-spektakel in 1550	63
Thevet, Léry en Staden: drie coryfeeën in de beschrijving van ritueel kannibalisme	65
André Thevet (1516-1592)	66
Jean de Léry (1535-1613)	70
Léry's boek over kannibalisme	71

HOOFDSTUK 3

LEVEN EN WERK VAN HANS STADEN (CA. 1425 – CA. 1579)

Eerste reis naar Brazilië	75
Tweede reis naar Brazilië	76
Het boek van Staden	78
Over de totstandkoming en betrouwbaarheid van Stadens boek	79
Stadens tekst: De ceremonies waarmee de wilden hun gevangenen doden en opeten	81

HOOFDSTUK 4

GEBRUIKEN BIJ DE TUPI

Gevangenneming, behandeling, doden en ritueel kannibalisme van vijanden

Gevangenneming en behandeling	85
Het ceremonieel van het doden	86
De vijfdaagse ceremonie van de rituele doding	88
Betekenis van kannibalisme bij de Tupinamba	91

DEEL II

AZTEKEN, MENSENOFFERS EN KANNIBALISME IN DE MEGAPOLIS TENOCHTITLAN

95

HOOFDSTUK 1

ALGEMEEN KADER VAN DE AZTEKENSAMENLEVING

97

De aankomst van de Azteken in de vallei van Mexico

97

De heterogene bevolking van de megapolis Mexico-Tenochtitlan

100

HOOFDSTUK 2

BERNAL DÍAZ DEL CASTILLO, OOGGETUIGE VAN DE VEROVERING

VAN MEXICO ONDER CORTÉS (1519-1521)

107

Het verhaal van Bernal Díaz

108

Aankomst in Mexico-Tenochtitlan

116

HOOFDSTUK 3

MENSENOFFERS EN KANNIBALISME

127

De situatie in Meso-Amerika

127

Afkomst van de te offeren personen

131

HOOFDSTUK 4

WERELD-, MENS- EN GODENBEELD VAN DE MEXICA

135

Wereldbeeld

135

Unieke visie op de zon

138

Mensbeeld

139

De priesters

141

De krijgers

142

HOOFDSTUK 5

DE MYTHE VAN HET ONTSTAAN VAN DE ZON

147

De mythe van de zon

147

Duiding van de mythe

149

HOOFDSTUK 6

MENSENOFFERS: OMSTANDIGHEDEN, BETEKENIS, VORM EN HERKOMST VAN DE SLACHTOFFERS

Bij welke gelegenheden werden mensen geofferd?	153
Een overzicht van de betekenis van mensenoffers	154
De vier belangrijke vormen van mensenoffers	154
Wie waren de geofferde mensen?	156
Bloemenoorlog	159

HOOFDSTUK 7

VERLOOP EN ANALYSE VAN DIVERSE RELIGIEUZE PLECHTIGHEDEN ALS TOTAALSPEKTAKELS

Het feest van Tlaloc en van de godinnen van de bergen	166
Het feest van Toci en het offeren van een vrouw	168
Het gebruikelijkste offer	171
Mensenoffers bij de kroning en de begrafenis van een vorst	175
De kroning van Tizoc in 1481 en zijn begrafenis	175
De begrafenis van koning Ahuitzotl in 1502 of 1503	177
De kroning van Ahuitzotl in 1486 en van diens opvolger Motecuzoma II in 1503	177
Mensenoffers voor gesneuvelde kapiteins in een oorlog	179
Mensenoffers bij de inauguratie of uitbreiding van tempels	180
De inauguratie van de Grote Tempel onder Motecuzoma I omstreeks 1459	180
De uitbreiding van de Grote Tempel van Tenochtitlan onder Ahuitzotl in 1487	181

HOOFDSTUK 8

WAT GEBEURDE ER MET DE LIJKEN VAN DE GEOFFERDEN?

Algemeen overzicht	185
Het feest van het afstropen van de huid van mannen	187
Bestemming van de schedel van het slachtoffer	188
Economie, frequentie van de feesten en het aantal mensenoffers	192
Economie	192
Frequentie en schatting van het aantal mensenoffers	193

HOOFDSTUK 9

RITUEEL EN CULINAIR KANNIBALISME BIJ AZTEKEN EN IN

MIDDEN-AMERIKA

Ritueel kannibalisme	197
Culinair of voedingskannibalisme	200
Het einde van mensenoffers en kannibalisme	205
Algemene conclusie	205

DEEL III

MENSEN OFFERS EN KANNIBALISME BIJ VOLKEREN UIT CENTRAAL-AFRIKA IN DE NEGENTIENDE EEUW

INLEIDING

HOOFDSTUK 1

GESCHIEDENIS VAN HET BEGRIP *NIAM NIAM* (KANNIBALEN)

Het begrip <i>Niam Niam</i>	215
Europese expansie en berichten over antropofagie	215
Het verblijf van Carlo Piaggia bij de Azande	216
Georg Schweinfurth	218
Schweinfurth over antropofagie	219
Romolo Gessi en Charles Chaillé-Long	222
Gaetano Casati	222
Mensenoffers bij de dood van koningen	223
Mensenoffers ter gelegenheid van belangrijke gebeurtenissen	224
Waarom de eerste ontdekkingsreizigers zo weinig bewijsmateriaal aanbrengen	225

HOOFDSTUK 2

HET UNIEKE OOGGETUIGENVERSLAG VAN COQUILHAT, WARD,

WEEKS EN GRENFELL (1883-1890)

Camille Coquilhat	227
Mensenoffers bij de dood van de grote chef van Wangata (Evenaarsstad) in 1884	228

Antropofagie bij de Bangala	232
Herbert Ward en de begrafenis van chef Ibaka in Iboko	237
John Weeks over mensenoffers in Monsembe op de Ubangistroom	
in 1890	239
De Bobangi: de handelsrevolutie in Equatoriaal-Afrika	240

HOOFDSTUK 3

KANNIBALISME OP GESNEUVELDEN	245
Traditionele politieke samenleving en oorlog	245
Weeks en kannibalisme op gesneuvelden in Monsembe	247
Wijzen trofeeschedels op kannibalisme?	248
De Budja en het opeten van gesneuvelden	249
De moordpartij en antropofagie in Kinga	253
Dagboek van Georges Bricusse	259
Kannibalisme in Frans Equatoriaal-Afrika	260
Bronnen en algemene context	260
Illustratie van kannibalisme in Midden Frans Congo	263
De moord op vier blanken en hun inlands personeel (juli 1904)	263
De handelspost Loko uitgemoord in mei 1904	264
Het opeten van een achterblijver	266
Kannibalisme in de Mpoko-maatschappij	266

HOOFDSTUK 4

KANNIBALISME OP GESNEUVELDEN IN OOST-CONGO	269
Basoko en omgeving	270
De Vankerckhoven-expeditie naar de Nijl en kannibalisme	272
Kannibalisme onder Dhanis' bondgenoten en hulptroepen van	
Ngongo Lutete	273
Kannibalisme op gesneuvelden in Nyangwe	275
Michaux en kannibalisme in Ngandu	276
Kannibalisme in Kasaï door de Zappo Zap	277
Congo-Vrijstaat veroverd het Kuba-koninkrijk in 1899-1900	278
De tweede aanval in Pyang	279
De derde aanval en mensenoffers bij het overlijden van een	
Kuba-chef	282
De factorij van Vermeulen als toevluchtsoord	286

HOOFDSTUK 5

MENSENOFFERS EN KANNIBALISME BIJ DE INVESTITUUR EN BEGRAFENISRITUELEN VAN KONINGEN, CHEFS EN

HOOGWAARDIGHEIDSBEKLEDERS BIJ DIVERSE STAMMEN	291
Nkundo (Mongo): mensenoffers en antropofagie bij rouwgebruiken	291
Ekonda	294
Ngombe	296
Nkaka	300
Luba	301
Basengele	304
Tio rond Stanley Pool	304
Vili, Woyo en Yombe	306
Azande	307
Aan de Sangha-stroom in Frans Equatoriaal-Afrika 1893	307

HOOFDSTUK 6

SPECIALE VORMEN VAN MENSENOFFERS EN ANTROPOFAGIE	311
Opeten van doden, zieken en opgegraven lijken	311
Het geheime genootschap bakasanzi bij de Kuba in Kasai	313
Het bakasanzi-genootschap bij de Luba	314
Het begrip 'eten' in andere regio's van Afrika	317
Het eten van lijken al dan niet als voedsel	318
Het opeten van het lijk van een terdoodveroordeelde	325
Het offeren van een slaaf	326
Een mensenoffer gevolgd door een antropofagenmaaltijd	329
Het geheime genootschap van luipaardmannen in Congo en andere landen	332
Wie kon lid worden van een luipaardgenootschap of er een beroep op doen?	334
Welke motieven hadden de luipaardmannen?	335
Hoe verliep de inwijdingsceremonie bij luipaardmannen?	336
Activiteiten van <i>anioto</i> (luipaardmannen) in Stanleystad (Belgisch Congo)	339
Statistieken van het parket-generaal in Brazzaville (Frans Equatoriaal-Afrika) 1918-1946	344

WOORD VOORAF

Er bestaan mensenoffers met of zonder kannibalisme en kannibalisme zonder mensenoffers. Kannibalisme en rituele mensenoffers blijven nog altijd een groot taboe. Culinaire kannibalisme is een nog groter taboe. Ze roepen fascinatie en weerzin op. Eeuwenlang speelde imaginair of reëel kannibalisme in de westerse koloniale literatuur een rol om de zogenaamde edele wilde volkeren van Noord- en Zuid-Amerika, van de Stille Oceaan en van Afrika te beschaven of te christianiseren. Maar het Westen had geen kannibalisme en mensenoffers nodig om de kolonisatie te legitimeren. Het was de paus die aanvang zestiende eeuw de nieuw ontdekte Nieuwe Wereld verdeelde tussen Portugal en Spanje. En de regels voor de 'verdeling' van Afrika werden in de wandelgangen van de Conferentie van Berlijn in 1885 opgesteld.

Dit boek behandelt kannibalisme en/of mensenoffers bij de eerste Europese aanwezigheid in de zestiende eeuw in de Nieuwe Wereld zowel bij de Tupi-indianen in Brazilië als bij de Azteken in Mexico. Het is gebaseerd op ooggetuigenverslagen, op kronieken en beeldboeken, archeologie, monumenten en plastische kunsten. Het boek wordt afgerond met hetzelfde onderwerp voor Centraal Afrika in de negentiende en begin twintigste eeuw. Telkens worden een algemeen historisch kader en de context van de rituelen geschetst. De lezer wordt ook meegenomen in de zoektocht naar de betrouwbaarheid van het bronnenmateriaal.

Mijn interesse in dit onderwerp werd gewekt door een boek van professor Arens, *The Man-Eating Myth* (De mythe van menseneters) uit 1979.¹ Hij baseerde zich op de analyse van de bestaande literatuur wereldwijd en vond nergens eerstehandsverslagen over kannibalisme als sociaal goedgekeurde gewoonte. Zijn boek gaf aanleiding tot heftige debatten en een stortvloed van publicaties. Vóór 1979 had ik al in de marge van mijn onderzoek naar Leopolds Congo een paar publicaties en vooral archiefverslagen van betrouwbare ooggetuigen en van gerechtelijke instanties over reëel kannibalisme gelezen.² Die duiden onbetwistbaar

op het opgraven van lijken om die op te eten en over het eten van ge-sneuvelde vijanden. Sinds die tijd heb ik drie decennia lang alle, weliswaar karige informatie over mensenoffers en kannibalisme in Centraal-Afrika genoteerd uit circa 200.000 bladzijden die ik in binnenlandse en buitenlandse archieven voor andere publicaties las. Daaruit blijkt dat de conclusie van Arens voor Centraal-Afrika in de negentiende eeuw en zoals verder zal blijken eveneens voor Midden- en Zuid-Amerika in de zestiende eeuw niet opgaat. Ik deel de opvatting van professor Lestringant over Arens' negationisme.³

Zowel de koloniale literatuur die deze praktijken als barbaars veroordeelt als diegenen die kannibalisme negeren, uit gebrek aan kennis van het diverse bronnenmateriaal of uit een misplaatst politieke correcte houding, *koloniseren* de inlandse culturen en doen tekort aan het erfgoed van die culturen zelf.⁴

Kannibalisme is niet altijd wat het lijkt in de verbeelding van veel tijdgenoten. Het is ingebed in de werkelijke, symbolische en imaginaire wereld. De rituele mensenoffers op grote schaal bij de Azteken, vergezeld van kannibalisme door de hogere klassen, is heel wat anders dan proteïnen tot zich nemen. Er zijn verschillende betekenisniveaus en die kunnen in de loop van de geschiedenis verschuiven. Tot nu toe werden de rituele aspecten overbelicht ten koste van de politieke, economische en culinaire aspecten. En zelfs die rituele aspecten werden tot in de laatste decennia dikwijls als symbolisch geïnterpreteerd omdat wetenschappers het moeilijk hadden om te geloven dat hoge beschavingen zoals Egypte, China en India aan rituele mensenoffers en/of kannibalisme deden. Ritueel en/of politiek-economische mensenoffers en kannibalisme kunnen het best geanalyseerd worden vanuit diverse invalshoeken. Wie waren de organisatoren? Welke opvattingen hadden priesters en politiek verantwoordelijken? Wat was hun wereldbeeld of hun godsbeeld? Waarin bestonden, naast mensenoffers/kannibalisme, hun religieuze en morele praktijken? Wie waren de slachtoffers of geofferden? Behoorden ze tot de groep zelf of kwamen ze van buiten de groep? Op welke plaatsen werden ze geofferd? In het centrum of buiten het dorp of de stad? Wat dachten en voelden de geofferden en het gewone volk zelf? Over dit laatste bestaat weinig informatie. Een laatste invalshoek is hoe westerlingen die rituelen als propaganda gebruikt hebben om 'barbaar-

se' volkeren te stigmatiseren. Dat mensenoffers en kannibalisme daartoe bijdroegen lijkt geen twijfel. Maar groepen die geen mensenoffers of kannibalisme kenden, werden evengoed als minderwaardig gezien, gekoloniseerd of slaaf gemaakt. Denk maar aan het debat in de zestiende eeuw of de mensen in de Nieuwe Wereld een ziel hadden en dus tot de mensheid behoorden. De vraag kan ook gesteld worden of die groepen hun burens ook als soortgenoten beschouwden en zo ja, in welke mate. De laatste invalshoek valt buiten het opzet van dit boek.

In de ogen van westerlingen kunnen mensenoffers en kannibalisme onaanvaardbaar of immoreel zijn, maar in de ogen van de gemeenschap zelf kunnen ze legitiem, religieus en moreel zijn. Bij de Azteken diende deze politiek-religieuze geconstrueerde act van geweld om onder andere de energie van de Zonnegod niet te doen afnemen en zo het universum en de mensheid te redden, maar eveneens om terreur te zaaien bij onderworpen volkeren, wier krijgsgevangenen geofferd werden. Kannibalisme was bij de Azteken in bepaalde gevallen ook culinair.

Er bestaat ook funerair kannibalisme. Dit heeft een andere betekenis dan zomaar zijn eigen verwanten opeten. Pêro de Magalhães Gândavo, geboren in Portugal uit een Gentse vader en bevriend met Luís de Camões, was kroniekschrijver, historicus en professor Latijn. Hij schreef in 1576 een politiek geïnspireerde geschiedenis van Brazilië. In zijn verhaal over de Tapuya-indianen op de oevers van de Maranhão (in Zuid-Amerika) bespreekt hij een rite die hij als duivels, tegennatuurlijk en walgelijk omschrijft: het gebruik om groepsleden die wanhopig ziek zijn eigenhandig om te brengen om hun een langdurige aftakeling te besparen. In zijn ogen is het ergste dat ze de gestorvene roosteren, koken en al zijn vlees opeten. Dit doen ze omdat ze vinden dat hun zo geliefde familielid op die wijze de waardigste begrafenis krijgt in hun eigen ingewanden en omdat ze het afschuwelijk vinden dat de aarde dit lichaam zou nemen.⁵ Dit wordt endokannibalisme genoemd. Dit verhaal wordt door André Thevet, kosmograaf van de Franse koning in de zestiende eeuw die ik later uitvoerig belicht, in meer details beschreven in een manuscript dat pas onlangs werd uitgegeven.⁶ De Tapuya eten geen vlees van gedode vijanden (exokannibalisme) en verafschuwen het. Buurstammen doen dat wel.

De Amerikaanse antropologe Beth Conklin beschreef een analoog

funerair kannibalisme bij de Wari-indianen in het Amazonegebied dat tot de jaren 1960 bleef bestaan. Daarna werd het toen de Wari *ontdekt* werden, door de regering verboden. Haar uitstekende boek behandelt de rouwverwerking door het ritueel bereiden en eten door de naaste familieleden van een overledene.⁷ Door het eten van het lichaam, dat de banden tussen levenden en doden belichaamt, worden de overledenen getransformeerd en wordt duiding gegeven aan het rouwproces en emoties. Dat was ook belangrijk voor de geest van de overledene. Het geeft aan waarom de lichamen vernietigd moeten worden en waarom de voorkeur eerder naar kannibalisme dan naar crematie gaat. Enkel aanverwanten aten het lichaam op. Een kind werd zo goed als volledig opgegeten, terwijl van volwassenen of adolescenten die eerst twee dagen beweend en lofzangen toegezongen werden, enkel een zeer miniem deeltje geproefd werd omdat het lichaam in een te verre staat van ontbinding was. Daarna werd het verbrand. De Wari-indianen kenden ook exokannibalisme. Dit had een andere betekenis, vlees eten van een gedode vijand omvat motieven van wraak en haat. Overigens komt endo- én exokannibalisme in dezelfde groep zelden voor.

Het laatste deel over Centraal-Afrika brengt voor het eerst nieuw overtuigend materiaal van ooggetuigen over mensenoffers en van kannibalisme zelf of onmiddellijk erna toen het vlees gekookt werd. Het steunt tevens op gerechtelijke bronnen.

In de inleiding van dit boek wordt een summier overzicht gegeven van kannibalisme en mensenoffers in de loop der geschiedenis op diverse tijden en plaatsen en worden de gelijkenissen en verschillen kort besproken. Bepaalde streken zoals Oceanië of de Stille Oceaan worden niet behandeld. Dan volgen gegevens over kannibalisme in de natuur en de prehistorie om af te sluiten met de mythologie en de Bijbel.

INLEIDING

I. KANNIBALISME EN MENSENOFFERS: EEN HISTORISCH OVERZICHT

Kannibalisme

Kannibalisme of antropofagie gaat over het eten van mensen of delen van mensen – vlees, beenmerg, de as van beenderen, hersenen, hart en lever, bloed drinken en dies meer – door andere mensen. Kannibalisme slaat in brede zin ook op andere soorten leven: van protozoa over vissen tot primaten als chimpansees die soms hun eigen soort opeten. De redenen en functies waarom mensen aan kannibalisme doen, zijn zeer divers. Er kan een onderscheid gemaakt worden tussen ritueel en voedingskannibalisme. Beide categorieën kunnen ook raakpunten hebben en de scheidingslijn is soms flinterdun.

Ritueel kannibalisme is in veel gevallen nauw verbonden met politieke (hetzij dominantie of vernedering, hetzij gemeenschapsbevorderend) en/of religieuze motieven. Wereldwijd heeft het ook in bepaalde periodes plaatsgevonden ter gelegenheid van mensenoffers bij begrafenisrituelen voor een vorst, leider of een belangrijke persoon. Het kwam voor bij een initiatieritueel of bij politiek-religieuze plechtigheden met mensenoffers (onder andere krijgsgevangenen) zoals bij de Azteken. Het opeten van gesneuvelde vijanden kan als ritueel en/of voedings- of culinair kannibalisme worden beschouwd. Voedingskannibalisme kan ingedeeld worden in overlevingskannibalisme (zoals het opeten van mensen in extreme hongerperiodes) en culinair of gastronomisch kannibalisme als er regelmatig mensenvlees genuttigd wordt als deel van het dieet. Zo aten Azteken of Afrikanen soms gesneuvelde vijanden op het slagveld zelf op buiten iedere rituele context. Overlevingskannibalisme heeft in alle werelddelen en tijdperken plaatsgevonden.⁸ In het Westen kwam overlevingskannibalisme van de vijfde tot de elfde eeuw voor. Bijvoorbeeld door de inval van de barbaren in Spanje begin vijfde eeuw ont-

stond, mede door epidemieën, een ware hongersnood.⁹ Hebben burgers van het Romeinse Rijk mensen uit honger opgegeten? Fictie en werkelijkheid zijn in de vroege westerse middeleeuwse kronieken moeilijk te scheiden omdat ze verborgen zijn in het verhaal. Overlevingskannibalisme wordt voorgesteld als een goddelijke straf die aangekondigd werd door Jahweh bij monde van zijn profeten. De vier plagen waren oorlog, honger, ziekte en wilde dieren. Het is opvallend dat kannibalisme (als versterking van de Bijbelse plaag van honger) meer bij moeders voorkomt dan bij mannen. God is niet verantwoordelijk voor deze rampen, de zondige mensen zijn het. Kannibalisme wordt ook nooit als zondig beschreven, want het is een gevolg van de zonde. Het valt ook niet onder de menselijke wil. Vandaar dat het niet veroordeeld of geëxcuseerd wordt. Het is een goddelijke straf als een andere. Kruisvaarders tijdens de eerste kruistocht aten gestorven tegenstrevers op bij het beleg van Ma'arrat al-Numan en op de tocht naar Jeruzalem.¹⁰

Over de grote hongersnood in Europa van 1315-1317 bestaan er diverse rapporten waarin sprake is van kannibalisme onder de stervende bevolking. Voor de twintigste eeuw is er veel meer documentatie van overlevingskannibalisme zoals onder Stalin, of bij de belegering van Leningrad, onder Mao in China en bij bootvluchtelingen. Bij een extreme hongersnood in Rusland in 1919-1922 verkochten boeren de ledematen van hun gestorven medemensen of aten ze hun gestorven verwanten op. In Sovjet Oekraïne ontstond er door het eerste vijfjarenplan van Stalin (1928-1932) een grote hongersnood in 1932-1933. Stalin zou dat voedseltekort veroorzaakt hebben door de collectivisering van de gronden en de industrialisering, met als gevolg ongeveer 3,3 miljoen doden door honger en aan honger gerelateerde ziekten.¹¹ Stalin zelf en zijn vertegenwoordiger voor binnenlandse zaken hebben in 1933 zesduizend mensen met politiek afwijkende denkbeelden uit Moskou en Leningrad naar een eiland gedeporteerd, zonder werktuigen of voedsel. Twee derde kwam in enkele weken tijd om en de overlevenden deden aan overlevingskannibalisme.¹² Ook bij de belegering van Leningrad (1941-1942) door Duitsland in de Tweede Wereldoorlog kwamen vele honderdduizenden inwoners vooral van honger om. Er was op grote schaal kannibalisme op lijken. Er werden ook mensen omgebracht door benden om tot paté verwerkt en verkocht te worden.¹³ In de twintigste eeuw zochten

sommige gedetineerden hun toevlucht tot kannibalisme om te overleven in de nazistische en stalinistische concentratiekampen en in de Chinese onder Mao.¹⁴ Een goed gedocumenteerd geval vond plaats in Chichi Jima in februari 1945 toen Japanse soldaten acht man Amerikaans luchtvaartpersoneel ombrachten en opaten. In een krijgtribunaal in 1947 werden er van de dertig vervolgte Japanse soldaten vijf schuldig bevonden en opgehangen.¹⁵

Kannibalisme uit wraak kwam voor in Congo, toen op 11 juli 1961 twee vliegtuigen van de VN in Kindu landden met militair materieel. De twaalf Italiaanse bemanningsleden en een hogere officier werden door Congolese troepen gevangengezet, zagezegd omdat het Belgische para's waren. Ze werden overgebracht naar een gevangenis, gedood, in stukken gehakt en opgegeten, op twee lijken na die tentoongesteld werden op een grote laan. De lijken werden geroosterd en opgegeten door soldaten of verkocht.¹⁶

Een geval van extreem voedseltekort is de vliegtuigcrash van een rugbyteam op 13 oktober 1972 boven de Andes. Uiteindelijk hebben de overlevenden de gestorvenen opgegeten. Ook bij Vietnamese bootvluchtelingen (1970-1980) kwam overlevingskannibalisme voor.

Mensenoffers

In een groot deel van de samenlevingen op alle continenten kwamen mensenoffers voor. Tussen de praktijken in de Oude Wereld (alle continenten uitgenomen Noord- en Zuid-Amerika) en de Nieuwe Wereld bestaan er veel gelijkenissen.¹⁷

Ten eerste zijn de slachtoffers vooral krijgsgevangenen, slaven, vrouwen en kinderen, kortom, mensen met weinig of geen rechten. Ten tweede werden op veel plaatsen bij de bouw of inwijding van paleizen, heiligdommen, piramiden of bruggen mensen geofferd. Een derde gebruik in de Oude én in de Nieuwe Wereld was het offeren van echtgenotes en huispersoneel om een vorst of vooraanstaand persoon in het hiernamaals te dienen. Ook het ombrengen van de weduwe of weduwen (in geval van polygynie) door verbranding of wurging bij het overlijden van een man valt onder mensenoffers. Hier is echter een verschil vast te stellen bij het overlijden van een gewone burger. In de Nieuwe Wereld volgde een vrouw haar man niet in de dood. In het hindoeïsme werd een

vrouw tot begin twintigste eeuw bij de dood van haar echtgenoot frequent levend verbrand om haar echtgenoot te vergezellen (*sati* geheten), een gebruik dat ook in China voorkwam. Ten vierde zijn bepaalde doelstellingen ook gelijklopend: vruchtbaarheid van de akkers en contact met de godheden. Ook het omgaan met de resten van de slachtoffers is gelijkaardig: verbranding, begraven of kannibalisme. Een vijfde gelijkenis is dat bij kannibalisme, dat dikwijls gepaard ging met mensenoffers, enkel mannen en zelden vrouwen mochten eten. Ook veel categorieën mannen waren uitgesloten. In Meso-Amerika mochten alleen de betere klassen deelnemen. In Afrika was deelname meer democratisch.

Er bestaat ook een ander groot verschil tussen de Nieuwe en Oude Wereld. Alleen in de Oude Wereld heeft het jodendom sinds Abraham, het christendom vanaf zijn stichter Jezus en de islam sinds de stichting onder Mohammed mensenoffers radicaal verboden. Deze monotheïstische godsdiensten, daarin bijgetreden door de kolonisatoren, hebben het verbod op mensenoffers en kannibalisme ook doen naleven in de door hen 'veroverde' en of bekeerde gebieden zowel in de Nieuwe Wereld als in bijvoorbeeld het Midden-Oosten en Noord-, West- en Oost-Afrika. Er waren echter ook verschillen qua distributie volgens de regio's. In Afrika kwamen mensenoffers en kannibalisme vooral voor in West- en Centraal-Afrika. Een ander verschil tussen de Oude en de Nieuwe Wereld is de openheid over kannibalisme en mensenoffers in de Nieuwe Wereld. In de Nieuwe Wereld zijn een dertigtal afbeeldingen gekend in precolumbiaanse beeldboeken, en ook de orale traditie, monumenten en sculpturen en de literatuur uit de zestiende eeuw spreken er onomwonden over. In de Oude Wereld, China en India (tenzij in de Veda's, die er expliciet over spreken) is dit vrij zeldzaam. Het voorgaande wordt nu met enkele voorbeelden verduidelijkt.

Kinderoffers

In vele culturen werden kinderen geofferd. Ze werden als de ideale en onbedorven bemiddelaars tussen levenden en doden gezien. Kinderoffers kwamen voor bij de Feniciërs en in Carthago. In India werden kinderen voor de haaien gegooid aan de monding van de Ganges tot de Britten dit gebruik in 1802 verboden. De Azteken offerden veel kinderen voor de regengod Tlaloc. Ook in Peru waren kinderooffers gebruikelijk.

Begeleiders bij het overlijden van personen

Volgelingen, begeleiders of metgezellen meegeven in het graf bij het overlijden van een belangrijke persoon kwam in het laat-paleolithicum al voor. Maar later bij complexe beschavingen vond dit op veel grotere schaal plaats bij de dood van leiders, koningen en hofdignitarissen in Mesopotamië, China, Mongolië en onder de Scythen. Het gebeurde ook in de Nieuwe Wereld in Peru en Mexico. Ook de echtgenote van gewone personen volgde haar overleden echtgenoot in de dood. Dit was sterk verspreid in India, China en Polynesië.

1. *Het oude Egypte en Nilotisch Soedan*

De vroegste offers van begeleiders in Egypte dateren van de laatste fase van de prehistorie. Vooral vanaf ongeveer 3500-3200 voor Christus. Dienaren en vrouwen van de overleden farao werden mee begraven om hem diensten te bewijzen in het hiernamaals. Vanaf de klassieke periode in het Kerma-koninkrijk (ca. 1750 tot 1500 voor Christus) tot zelfs in de zesde eeuw na Christus werden in Beneden-Nubië (Nilotisch Soedan) gehoornde dieren geofferd, onder andere te Kerma bij een koninklijke begrafenis in de achttiende eeuw vóór Christus. Daarvan zijn resten gevonden. Latere koninklijke graven op dezelfde site bevatten dozijnen, zelfs honderden overblijfselen van mensenoffers. Professor Reisner van de Harvard universiteit groef die in 1913 op. Hij vond duizenden graven, acht ervan waren fascinerend. Ze waren bedekt met cirkelvormige aarden grafheuvels (tumuli) van enorme proporties, de grootste een voetbalveld lang. Iedere heuvel bevatte een grote grafkamer. Het lichaam van een hoogwaardigheidsbekleder lag op een bed omringd door prachtige voorwerpen in brons, ivoor en faience. Dit vredige tafereel contrasteerde fel met wat er in de heuvel werd aangetroffen. In gangen van kalksteen naast de grafkamer lagen verwrongen lichamen van honderden mannen, vrouwen en kinderen. In één tombe telde Reisner 322 slachtoffers, wellicht het grootste aantal mensenoffers wereldwijd gevonden op één begraafplaats. Hij leidde uit de positie van de lichamen af dat ze levend begraven waren.¹⁸ Latere archeologische vondsten wijzen erop dat ook hofdignitarissen met huispersoneel begraven werden.

Naast Kerma is er een ander sprekend voorbeeld: de begraafplaats van koning Djer van wie het graf omringd was met 317 individuen en

nog eens 242 rond de omheining van de begraafplaats. In totaal 559 individuen onder wie een groot aantal vrouwen. Maar niet alle graven rond die begraafplaats zijn begeleidingsoffers. Reisner schat dat er 63 waarschijnlijke en 99 mogelijke begeleidingsoffers waren onder dit grote aantal.¹⁹ In de periode van de Egyptische dynastieën waren mensenoffers in tempelrituelen eerder een uitzondering dan een algemene regel, maar in een latere periode werd dit in bepaalde gebieden weer gewoon. Dit waren dan meestal veroordeelde criminelen of krijgsgevangenen die aan de goden geofferd werden om de kosmische orde in stand te houden of te herstellen en om de rol van de koning als grote regulator te benadrukken.²⁰ Voor zover ik weet kwam er in Egypte geen kannibalisme voor. Alvorens China te bespreken vermeld ik terloops nog de koninklijke begraafplaats van Ur in Sumer waar in één graf meer dan honderd volgelingen werden aangetroffen.²¹

2. China

In de graven van de Shang-dynastie en in de provincie Honan werden acht grote koninklijke begraafplaatsen gevonden die veel gemeen hebben met Ur. Tot laat in de Sung-dynastie (960 tot 1260 na Christus) werden begeleiders mee begraven met de koning. Daarna werd het gebruik onder bepaalde keizers weer ingevoerd. Onder de Qing-dynastie verbood keizer Hangxi in 1673 het offeren van slaven. In de literatuur van de Han en de daaropvolgende dynastie bleef *sati* zelfs veel langer in China bestaan dan in India. In het Chinees is er een apart ideogram voor. In China werd de vrouw gewurgd, in India werd ze verbrand. Het beeld dat Europa van China had en dat grote indruk maakte in de achttiende eeuw, was er een van een rationele en relatief humane gemeenschap, een grote beschaving en cultuur met het confucianisme. Dit beeld, dat tot op vandaag voortleeft, moet toch herzien worden. De archeologie aangevuld met teksten leert dat de wortels van de Chinese cultuur teruggaan op een samenleving die gekenmerkt was door constante en wijd verspreide mensenoffers. Dit werpt een nieuw licht op de hele daaropvolgende Chinese geschiedenis.²² Naast de begeleiders in het graf waren er ook rituele mensenoffers gericht aan bomen, bergen en rivieren, meestal met vreemdelingen, om regen of vruchtbaarheid af te smeken of een hongersnood te bedwingen. In de tweede helft van het

eerste millennium wordt sporadisch verwezen naar Chinese keizers die mensen offerden en dan aan kannibalisme deden om onsterfelijk te worden.²³ Er mag aangenomen worden dat een beperkte vorm van consumptie van menselijk vlees (hoewel niet officieel) wijd gepromoot werd in het late Chinese keizerrijk: een deel van zijn eigen vlees afkomstig van een eigen kind werd dan als genezend tonicum gebruikt voor een oudere verwant.²⁴

3. India

Sati, dat nu nog sporadisch voorkomt, was het verbranden van de weduwe bij de dood van haar echtgenoot in het hindoe begrafenisritueel. Of dit vrijwillig gebeurde of onder druk laat ik hier in het midden. Dit gebeurde ook in China en Polynesië. In zeer zeldzame gevallen ging *sati* ook gepaard met kannibalisme. Hier wordt kort India in de Veda-periode behandeld en daarna de Konds in het oosten van India die tot 1860 mensen offerden.

India in de Veda-periode

Heel wat wetenschappelijke auteurs ontkennen dat er in India in de Veda-periode echte mensenoffers plaatsvonden. Ze houden het bij symbolische mensenoffers. De analyse van Vedische teksten al in 1876 door Rajendralala Mitra²⁵ tonen aan dat mensenoffers een realiteit waren. Ook de archeologie levert duidelijke bewijzen. Maar vele hedendaagse wetenschappers lijken die overtuigende resultaten niet te volgen. Een ruim verspreid tekstboek van G. Flood over hindoeïsme uit 1996 wijdt er maar drie korte passages aan. In de volgende passage is hij feitelijk onjuist waar hij beweert: 'We bezitten teksten die verwijzen naar mensenoffers in de Indiase tradities maar zo'n praktijk kan nooit hebben plaatsgevonden en bestond enkel als een ideaal of mogelijkheid.'²⁶ Een mogelijke verklaring kan zijn dat die auteurs geen rekening hielden met archeologische vondsten en enkel met de volgende tekst zonder andere geschriften in aanmerking te nemen. Het document, de *Purusamedha*, vermeldt: 'Honderdvijfentachtig mensen uit diverse stammen, karakters en beroepen werden aan elf palen gebonden. Daarop werd de hymne gereciteerd over het allegorisch offeren van Náráyana. De slachtoffers werden daarna ongeschonden bevrijd en er werden offers van boter ge-

daan op het offervuur.²⁷ Ik vraag me zelfs af die oorspronkelijke tekst met mensenoffers in de loop der tijden niet werd aangepast.

Een bijkomende verklaring voor het ontkennen van mensenoffers kan zijn dat die auteurs het moeilijk hebben met het geweld in de offers in de midden- en laat-Vedische teksten omdat van dan af in de Indiase cultuur geweldloosheid en vegetarisme centraal staan.²⁸ Nu kan er boven elke redelijke twijfel gesteld worden dat echte mensenoffers voltrokken werden wanneer de auteurs ze opschreven, en dat ten tijde van de Brahmana-teksten de actuele praxis van bloedige offers begon af te nemen. Er werden mensen gedood om een vuuraltaar te bouwen niet lang voordat de Brahmaanse teksten ontstonden. Er waren eveneens andere constructies. Mensenoffers en schedelcultus bestaan nu nog altijd in beperkte mate, vooral in het oosten van India in de Śāktya-tantrische verering van Durga, Kali en de aanverwante godheden.²⁹

*De Konds in het oosten van India*³⁰

Een zeer concreet voorbeeld in de eerste helft van de negentiende eeuw zijn de Konds, een bergvolk in Orissa in het oosten van India. Dit voorbeeld wordt uitvoeriger behandeld omdat het parallellen vertoont met de Azteken en omdat het diverse interpretatieniveaus illustreert. De Britten vonden in de eerste helft van de negentiende eeuw overtuigende bewijzen van mensenoffers bij de Konds. Een subgroep van de Konds offerde mannen of vrouwen, *meriah*-offer geheten, en de andere subgroep deed aan kindermoord op meisjes (vrouwelijke infanticide) door hen in de jungle achter te laten. Er leeft nog altijd een hedendaagse variant in India. In bepaalde gevallen wordt abortus gepleegd op meisjes of soms worden meisjes zelfs bij de geboorte geliquideerd. In China met de politiek van één kind per gezin is dat ook het geval. In India doet men al lang aan bovicide, het uithongeren van een vrouwelijk kalfje omdat dit geen waarde heeft, terwijl een os als trekdier kan dienen.

De mensenoffers bij de Konds waren gruwelijk. In de jaren 1860 konden de Britten een einde aan deze praktijken stellen. Mensen werden door buffels vervangen. Het *meriah*-offer had in de periode 1700-1850 al religieuze veranderingen ondergaan. De Konds bleven buiten de stroming van het hindoeïsme, hoewel er een kleine groep hindoes van een lage kaste leefde. Die hindoes heetten Pams of Doms en waren tussen-

personen en handelaars. Ze leverden ook mensen voor de offers en speelden muziek op religieuze feesten. Ze werden niet als gelijken van de *meriah*-Konds beschouwd. De Konds leefden van rijst en woudproducten. Ze waren patrilineair en exogaam. Dat wil zeggen dat de afstamming via de vaderlijn gerekend werd en dat ze vrouwen uit naburige dorpen huwden. Tijdens het Tonki-festival werden in het droge seizoen na de oogst mensenoffers gebracht aan de godin van de Aarde. Ze bevorderden de samenhang tussen de diverse groepen Konds en hadden bijgevolg ook een politieke dimensie. Er bestond een samenwerking tussen die groepen om beurtelings een mensenoffer te brengen. Het offer gebeurde in het openbaar in aanwezigheid van het verzamelde volk voor het beeld van een vogel of olifant dat de Aardgodin voorstelde. Het slachtoffer, dat een vrouw of een man of een kind kon zijn, moest altijd uit vrije wil van de verkoper, de ouders of de tussenpersonen aangekocht worden. Het moest zich ook 'vrijwillig' aanbieden, het mocht geen weerstand bieden bij het offeren. In de periode voorafgaand aan het offer werd het goed bejegend, ritueel gewassen en in nieuwe kleren gestoken. De wijze van ombrengen van het slachtoffer vertoonde varianten. Het werd wel altijd verdoofd met opium of alcohol. Eén methode was verstikken. Een andere methode was het plaatsen van twee planken of bamboes om het slachtoffer samen te drukken tot het stierf. De ene plank zat strak over de borst en de andere over de schouders van het slachtoffer. De handen en voeten werden niet vastgebonden om in de ogen van de Konds het 'vrijwillige' van het offer te garanderen. Dit werd ook bij de Azteken vastgesteld zoals verder aangetoond wordt. Soms werden wel de armen en benen gebroken zodat weerstand bieden onmogelijk was. Terwijl het slachtoffer aan het sterven was, werd het op de grond gegooid en het vlees in stukken gesneden. Priesters offerden deeltjes van het vlees aan idolen. Andere delen werden onder de deelnemende groepen verdeeld om ze in de akkergrond te begraven zodat iedereen van de veronderstelde voordelen kon genieten. Het vlees werd nooit opgegeten. Nadat het lichaam ontvleesd was, werd de rest van het lijk gecremeerd en werd de as op de velden gestrooid. Dit regeneratieoffer was een rituele herhaling van de schepping zoals die in diverse mythen voorkwam. De Aardgodin had een slecht karakter. Ze leerde de mensen wel landbouw, jacht en oorlog maar op voorwaarde dat ze ver-